

Téma

1989: Literatura převratů

Ilustrace Barbora Satranská

Země bývalého východního bloku za sebou mají třicet let úřední svobody. Jak se přechod ze socialistické éry do té demokratické otiskl v literaturách Česka, Polska a Maďarska? Kdo jsou klíčové postavy převaděčů? A o čem by byl román o převratu, který nenapsalo několik českých spisovatelů?

Dá se znovu prožít „samet“
čtením Topolovy *Sestry*?

Román jako pocitová laboratoř revoluce

Jan Váňa

**Uběhlo třicet let od revoluce
a pětadvacet od prvního vydání
Topolovy *Sestry*. Jsou jistě i jiné
romány, ve kterých rok 1989 sehraje
svou roli — namátkou *Kobova garáž*
Zdeňka Zapletala nebo *...a bude hůř*
Jana Pelce —, ale žádný z nich se
nestal takovým fenoménem jako právě
Sestra. Zásadní, živelná, nečitelná,
říká se o ní. Ne náhodou letos *Sestra*
vyšla v kanonické edici Česká knihnice
jako její jubilejní stý svazek a zároveň
coby vůbec první román napsaný
po roce 1989. Jak tedy čteme *Sestru*
čtvrtstoletí po prvním vydání?**

První velký sociolog literatury György Lukács tvrdil, že realističtí autoři jako Balzac nebo Dickens dokázali pomocí omezeného množství výrazových prostředků přiblížit esenci soudobé společnosti v její celistvé formě. Jeho následovník Lucien Goldmann rozšířil Lukáčovu tezi především o rovinu subjektivních prožitků — podle něj román otvírá cestu k chápání kulturních a společenských významů tak, jak je chápali a vnímali sami lidé žijící v určité době. Oba sociologové se nicméně pohybovali v intencích realistické prózy. *Sestra* Jáchyma Topola se pokouší zachytit společenskou situaci v Československu po roce 1989 v mnoha jejích podobách právě v rovině subjektivních prožitků, ovšem činí tak spíš skrze mnohoznačnost, nejasnost, až surreálnost než skrze realismus. Právě díky tomu se Topolovi daří zachytit a zprostředkovat rozporuplnou a obtížně popsatelnou povahu porevolučních změn, což zároveň dělá *Sestru* ojedinelým

úkazem v české polistopadové literatuře.

O sametové revoluci se často hovoří jako o začátku nové éry, milníku, jenž odděluje dobu útlaku a nesvobody od doby demokratické a svobodné. Následná transformace ve společnost demokracie „západního typu“ probíhala bouřlivě a euforicky především v rovině každodenního života Čechoslováků. Společně s legálním systémem se pozápadnila i naše východoevropská verze konzumerismu, před revolucí založená především na intenzivní nepeněžní směně. Zároveň s demokracií k nám jako velká voda vtrhnul i takzvaný volný trh (mnohými považovaný za synonymum demokracie) a s ním i nová kasta marketérů v „bílých byznysovejch košilích, dokonalých suitech“ a „tygřích kravatách“, kteří všechny ty tajemné výrazy „mergle, lébry, cveky či lováče“ používali jako zaklínadlo. „Zlately západ“ i s jeho „khapsitalistickejma fantasmagoriema“ jsme vzývali jako ikonu, jako něco,

čím se v daleké budoucnosti snad také staneme. Jenže ona revoluce jako by tak úplně ještě neskončila. Jako by v nás komplex neustále, i po třiceti letech, vyvolával pocit, že můžeme být „víc západní“, jenom to chce ještě trochu přidat, ještě se trochu posnažit, ještě o něco víc těch „SUPER SPECIÁL KLASA NUMBER ONE BORN IN BOHEMIA“.

V reflexích *Sestry* bývá nejčastěji vyzdvižována živelnost (sopečnost, zběsilost, chrlení...) Topolova vyjadřovacího stylu. Věty, odstavce a někdy celé dlouhé bloky textu jsou v knize často neukončené, oddělené jen trojtečkou, což vytváří dojem nekonečného proudu vědomí jakoby mimo čas a prostor. Topol rovněž míchá dohromady přímou a nepřímou řeč, směšuje různé žargony (zejména pouliční argot), motá fonetické tvary výrazů různých jazyků a počestňuje je, případně si vymýšlí úplně nová slovní spojení, často nabitá významy až k prasknutí („Josef Vissarionovič Švejk“). Takové praktiky dost

znesnadňují čtení. Vytváří až dojem, že si čtenář musí pokračování příběhu „zasloužit“ tím, že přijme autorovo rošťáctví jako hru. Zatímco dlouhé impresivní proudy textu jsou jako ponorná řeka, která nás vtáhne, jazyková ekvilibristika má naopak spíš zcizující efekt v brechtovském smyslu — tedy nutí nás zastavit se a hodnotit text s odstupem. Tenze vzniklá střídáním vtažení a zcizení, jako by kopírovala polistopadové napětí mezi euforií a strachem z neznámého. Vyvolává v nás dojem nové, vzrušující doby plné příležitostí, která nás nenechá vydechnout, ale v nečekaných momentech nám dá takřikajíc přes hubu a srazí nás na kolena.

Blábolení jako vyjádření *Zeitgeist*

Pokud je *Sestra* v něčem na české poměry specifická, tak právě nezvykle těsným sepětím mezi výrazovou stránkou textu a jeho obsahem. Například fráze „Blábol, bábel a babylón“ odkazuje k nesouvislé řeči, biblickému zmatení jazyků, které na území Československa propuklo po otevření hranic, nebo k židovskému mysticismu a jménu spisovatele Isaaca Babela, který se sám vyžíval v používání pouličního slangu. Onomatopoická kvalita triády, která je zároveň jakýmsi rituálním zařikáváním, v nás může rovněž vyvolat

pocit onoho primordiálního, bytostně kmenového pudu, o němž Topol píše. Kmen je společenství s vlastním etickým a morálním kodexem, sdíleným tajemstvím („Byli jsme lidi Tajemství.“), jimiž se jeho členové v „post-babylónské“ časech brání nastalému chaosu. Kmen je určitým prodloužením logiky rodinných vazeb z dob normalizace (kdo nekrade, okrádá rodinu) do podmínek bujícího neoliberálního kapitalismu, v němž zákonná praxe teprve hledá stabilitu. Člověk se proto musí spolehnout na svou „partu kamarádů“, která se ovšem časem vyvine až v „Organizaci“, o níž se Topol místy vyjadřuje jako o „mafii“ („všechny ty kontakty a kontakty, situace...“).

Skutečný význam Topolova textu k nám promlouvá autenticky ne skrze popis nějakých reálií, dobových kulis, dokonce ani pocitů. O popis zde vůbec nejde. Zdrojem autentického porozumění zkušenosti, kterou Topol v *Sestře* předává, je samotný prožitek ze čtení. Prožíváme úzkost z přílišné interpretační svobody, z toho, že nám autor nedává dostatek indicií k rozklíčování některých scén? Může to tak být: svoboda je zdrojem úzkosti. Jazyk, kterým píše Topol, je přesně takový, jako onen „devadesátkový“ jazyk, který sám popisuje. Je „broukn“, „rozbitej“, „měkkej a krutej“, „obratnej a rychlej“ a „pořád se děje“. Je to jazyk, který se urval ze řetězů. Zatímco

„předbabylónské“ jazyk byl často spíš v područí státního aparátu, „postbabylónské“ jazyk kypí životem a dělá si, co se mu zlíbí. Má i vlastní fyzickou podobu a sílu. Kdo si ho ochočí, kdo dokáže „mluvit čarodějným jazykem ekonomiky v roce 1 a 2 a 3...“, ten se může na „Klondiku“ „Divokého Východu“ postkomunistického Československa stát vítězem.

Cítit čas jako vzduť tornáda

I když lze v *Sestře* rozeznat rovněž základní časovou kostru, celková struktura připomíná spíš sled všelijak poslepovaných obrazů a epizod, snad připomínajících kubistickou malbu: různé perspektivy téhož komponované v jeden poněkud příliš zhuštěný celek. Nespojité přístupy, v němž umělecká forma dominuje nad vnějším řádem fyzikálních zákonů, umožňuje Topolovi zacházet s časem jako s emocí a zkušeností. Právě díky tomu je možné mluvit o listopadu jako o „výbuchu času“, od něž se začíná nová časomíra „rok 1 a 2 a 3 a dál“. Ti, kdo ho zažijí, pocítí čas intenzivně jako náraz tlakové vlny nebo vzduť tornáda, nekontrolovatelný přírodní živěl. Náhlá a prudká změna vnímání času v jeho každodenním toku je zdůrazněna jako „zrychlování“, „vymknutí z kloubů“ a „šílení“. Čas zde získává vlastní barvu, chuť a zápach, jak píše Petr Kouba ve studii „Čas a věčnost v Topolově *Sestře*“. Letí prudce, jako „šilenej kůň“. Je „divokej“, může se „rozstříknout“ a oživit ulice „všema barvama“. Dokáže však taky „příjemně hrát po celém těle“ a „v nestřežených chvílích“ je dokonce možné „zahlídnout ho, nebo se ho i dotknout“. Akcelerující čas jako pocit je však v *Sestře* nejvíc přítomen opět ve formální stránce textu. Ten jako by měl tendenci neustále zrychlovat a nechávat čtenáře pozadu, případně tu a tam nečekaně odhodit „časovej granát“, před nímž se musí čtenář mít na pozoru, aby mu v nepozornosti „neutrhl hlavu“.

Podobně zachází Topol i s jinými abstraktními pojmy, které otevírá a zpřístupňuje čtenářské zkušenosti tím, že z nich dělá konkrétní věci, které nás obklopují. Následující větu můžeme chápat jako maximálně

zhuštěnou zkušenost s nedávným příchodem polistopadové svobody.

A pak jsem stál na ulici, byla svoboda, bylo půl sedmý, počasí tak březen. Nahoře byly mraky, dole asfalt, ulicí chodili lidé s taškama, vedli svoje děti a psy, byla svoboda a čas vymknutý z kloubů šilel. Nechal jsem se jím vléct [...], neměl konec, zdál se nemít konce.

Všední popis pouliční scenérie včetně počasí a časového určení zde propůjčuje svou významovou konkrétnost i jinak velice obecným pojmům. V prostoru mezi asfaltem „dole“ a mraky „nahore“ se nacházejí lidé, děti, psi a — svoboda. Výčet banálních jevů jaksi mimoděk zahrnuje i svobodu a čas, jako bychom je mohli rovněž smyslově vnímat a interagovat s nimi. Svoboda a čas získávají existenciální kvalitu. Už to nejsou jen „lidé chodící po ulici“, ale „lidé chodící po ulici prožívající svobodu“. Vedle metafory šoku způsobeného „výbuchem“ se tak zároveň stáváme součástí „nové svobody“ a „nového času“, které vyplňují naše vnímání tak přirozeně, jako by tu byly odjakživa. Podobné aspekty polistopadového vývoje dokáže trefně vystihnout obrazná řeč beletrie právě díky tomu, že není doslovná — že pracuje s pocity a náladami, které na čtenáře dolehnou jen v průběhu samotného čtení. Ovšem jen pokud jsme schopni a ochotni se do něj ponořit, a to i navzdory tomu, že nám

Číst *Sestru* je jako prožívat mejdan i kocovinu devadesátek

autor klade do cesty potouchlé a často zlomyslné překážky.

Postdisidentem jedenadvacátého století

Zatímco literární kritiky, reflexe a komentáře, kterých se do dnešního dne objevilo k šedesátce (vědecké práce nepočítaje), jsou vesměs nadšené, až glorifikující, sám Topol v roce 2012 v rozhovoru pro *ihned.cz* uvedl, že výtisků jeho románu se prodalo za dvacet let kolem dvaceti tisíc kusů, což se sice v Česku obecně považuje za bestseller, ovšem na prodejnost nejpobulárnějších titulů zdaleka nedosahuje. Přesto se *Sestra* stala nedílnou součástí školní výuky a národního knižního kánonu. Jednoduše řečeno, román se stal „kultem“ především těch lidí, kteří mají dobrý přístup do české kulturní a mediální sféry. Jak píše Viktor Šlajchrt, *Sestra* je na jednu stranu generační román, ovšem se zvláštním přihlédnutím k „nonkonformně vyhraněné části“ této generace. Snad by bylo možné označit *Sestru* za román „postdisidentský“, tedy jakési pokračování disidentské kultury v postkomunistickém období. Tomu

by nahrával i fakt, že Topol sám se do disidentského prostředí narodil, byl jím od základu formován a vidění světa „zevnitř“ této skupiny pro něj proto bylo, jak sám říká, něčím zcela přirozeným. Prostředí, které se před rokem 1989 profilovalo jako alternativa a „ostrov pozitivní deviace“, se po listopadu přirozeným samopohybem přelilo v oficiálního „strážce“ předlistopadové paměti.

Jen málokterá česky psaná beletrie má schopnost zachytit mýtus polistopadového vývoje s takovou razancí a silou prožitku jako *Sestra* Jáchyma Topola. Zdá se přitom, že román je na tom podobně jako ona doba samotná: nepřehledný, s obtížně sledovatelnými souvislostmi, zneklidňující, zároveň však jaksi smyslově hutný, vzrušující, až pudově lákavý. Na „devadesátky“ se často vzpomíná jako na jeden velký mejdan, který už je ovšem nenávratně pryč a po němž nám zbyla jenom dlouhá depkoidní kocovina a jedna sladká vzpomínka. Číst *Sestru* je jako prožívat mejdan i kocovinu devadesátek zároveň.

**Autor je sociolog
a literární kritik.**

Ivana Myšková: Sametová zvířátka jsou velmi často vycpaná

Pavla Horáková: Ďábel západního okna

Spolužáci Marian a Simona jsou děti z prominentních pražských rodin. Simonin otec pracuje v zahraničním obchodu, takže u nich doma není nouze o západní zboží či desky hvězd pop music, které mladí milenci společně poslouchají. Marian, syn redaktora celostátního deníku, odjíždí na letní kurz ruštiny, protože chce po maturitě studovat mezinárodní vztahy v Moskvě. Po návratu mu však Simona nebere telefon a dveře bytu jejich rodičů jsou zapečetěné. Místo pohlednice z dovolené z Kuby přijde Marianovi nepodepsaný lístek z Kanady. Mladík se z citového šoku vzpomíná až v listopadu, kdy bez váhání hodí moskevská studia za hlavu a postaví se do čela školního stávkového výboru. Stále však myslí na Simonu a na to, jak její rodiče špatně odhadli situaci, když se rozhodli emigrovat v létě roku 1989. Když se po roce se Simonou krátce setká v Paříži, dovítí se, že odchod rodiny takřka v předvečer sametové revoluce zdaleka nebyl projevem mylného úsudku...

Román o střetu lásky a geopolitiky odhaluje méně známé okolnosti pádu železné opony a příprav následné ekonomické transformace v Československu.

Postavy uvězněné v komunismu jak prdel pohlavára v tesilových kalhotách. Chřestí klíči, nosí si domů modřiny od obušků, sbírají podpisy na petiční archy, trhají úřední obálky, lepí trikolory, prodírají se davy, sestrojují přiléhavá souvětí, a hlavně hltají opojné doušky probuzené vzpoury. Ženy zaplavují muže polibky a muži ženy prognózami. Všichni jsou trochu nahluchlí a ochraptělí, uplakaní, roznícení, bezmocní i plní naděje. Čelili-li dříve teroru totality, teď čelí teroru svobodné vůle. Jsou si dobře vědomi svého oportunistu, pokrytectví a sklonu k otročení a za své utrpení očekávají spravedlivý trest v podobě lustrace, ale i materiálních výhod. Jestliže se Ivana Myšková v ceněné prozaické prvotině *Niceni* soustředila na zjištěné stavy hlavní protagonistky, ve své povídkové knize pak ke svým postavám zaujala věcnější a cyničtější postoj, v knize poslední je vůči nim brutální jak kuponová privatizace.

Martin Reiner: Budování hlavního města

V prosinci konečně vyšel dlouho očekávaný román Martina Reinera *Budování hlavního města* reflektující rok 1989 a změny s ním spojované. Dalo se očekávat, že kniha nebude žádnou zapálenou agitkou ve prospěch „světlych polistopadových zítřků“, i když autor sám je živoucím dokladem téměř všech pozitivních změn spojených s listopadem '89. Reiner však nerad píše o tom, co je zjevné... a tak i v novém románu si víc všímá toho, čím jsme za Listopad zaplatili.

„Vždycky jsem chtěl napsat knihu o přednostech normalizace bez jakýchkoli ideologických kritérií,“ říká Reiner v rozhovoru pro časopis *Host*. „Narodil jsem se dvacet let po válce,“ pokračuje, „takže mi komunisti nedokázali zničit celý život jako mým rodičům. Necítím k nim ani kousek sentimentu, posledních pár let před sametovou revolucí jsem už měl věk na to, abych přesně vnímal, co je zlo — a zapojil se do odporu proti němu. A přece jsou tady nadčasové věci, které bolševik nenačtyl pro naši potěchu, ale způsobil... a které dnes chybí. Komunisté ve zdejší rezervaci zastavili čas, nebo ho alespoň mocně zpomalili. Způsobili, že lidé hledali a navazovali velmi silné přátelské svazky, jak už to v nepřátelském obležení bývá. A paradoxně: v zemi obehnané ostnatým drátem bylo k dispozici jaksí víc prostoru než dnes, v čase globální světové vesnice. Ať už se to týká prázdných ulic, lesů

plných trampských osad... a nakonec i levných a dostupných podnájmů.“

Nemusíme souhlasit se vším, co Reiner tvrdí, ale pasáž v jeho románu, kde srovnává výsledek velkého veřejného průzkumu u našich západo-německých sousedů, dělaný na začátku sedmdesátých let a pak znovu o dvacet let později, za úvahu stojí. Před padesáti lety, v době obnoveného ekonomického boomu, byli Němci nadšení ze svých nových moderních obchodních domů. Počátkem devadesátých let se však zboží zřetelně nasýtily... a první tři toužené a požadované komodity byly: čas, prostor a přátelství.

Kateřina Tučková: Naruby

Nový román Kateřiny Tučkové čtenáře zavádí do prostředí industriálního maloměsta, které se díky listopadovým událostem roku 1989 nuceně probírá ze své poklidné ospalosti. Zprávy se sem dostávají pomalu a po částech a víc než nadšení z převratu, který slibuje efemérní svobody, šíří nejistotu a strach. Všechno přece dosud fungovalo, fabrika šlapala, lidé v naleštěných trabantech a ladách vyráželi k brněnské přehradě, ale i do Bulharska, tak co se komu nelíbilo, že kvůli tomu musel ztropit takový kravál? Chór obyčejných lidí stísněných obavami, že se v budoucnosti, jejíž kontury nedokážou předvídat, možná neorientují, neuplatní, neuspějí, nechává promlouvat řadě osudů, poznamenaných následným rozvrtem maloměstského společenství — někteří se v reakci na převrat rozhodli předstírat, že se nic nestalo, jiní vsadili na sen o rychlém zbohatnutí a skončili se závratnými dluhy, anebo naopak, ve vínovém saku a s kufříkem s hotovostí, která je však navždy odřízla od vlastních kořenů. Panoptikálně roztříštěný příběh lze číst jako odvrácenou stranu výtvarnosti sametové revoluce, ale i jako sondu do podob nespokojenosti dnešních voličů.

Miloš Urban: Tři devítky

Když v roce 1789 propukla Velká revoluce, padla Bastila a v Paříži někoho poprvé napadlo pojmout rajče, tu houževnatou rostlinu s milými žlutými kvítky a baňatými rudými plody, nikdo netušil, že o sto let později bude otevřena největší stavba světa, a sice Eiffelova věž, a stejně tak byl v témže městě otevřen podnik Moulin Rouge, nejslavnější hanbatý kabaret, a už vůbec si tehdejší měšťanstvo nespočítalo, že v roce 1989 padne nějaká berlínská zeď, jakýsi Jásir Arafat se stane exilovým prezidentem Palestiny a nějaký Nelson Mandela bude propuštěn z jihoafrické žaláře. A že ve státě, který je pohrobkem svobodného Československa, nepředstavitelného demokratického útvaru uprostřed Evropy, se vláda věcí jejich opět navrátila do jejich rukou, jak předpověděl velký evropský myslitel Jan Amos Komenský. Protože nikoli Spojené státy americké, Německo či Sovětský svaz, ale Paříž, Palestina a Jižní Afrika měly na krkolomné události sametové revoluce vliv větší, než nám historikové doposud byli schopni objasnit.

David Zábranský: Wunderkabinett; o dění po roce 1989

Světлана je v posledním ročníku v Praze na právech a před sebou má nalinkovanou skvělou budoucnost. Její otec byl nedávno jmenován soudcem Nejvyššího soudu, Světлана je *komtesou* socialistického režimu. Najednou přicházejí takzvané revoluční události roku 1989. Její táta chvíli zůstal u soudu, pak bez problémů přestoupil do advokacie. Také Světлана změny přežila, vlastně se brzy ukázalo, že šlo o změny pouze kosmetické. Jediná skutečně revoluční změna se odehrála v jejím nitru. Z extroverta se stal introvert. Po roce 1989 se začala skrývat a zpomalila. S díky odmítla, co se jí nabízelo. Ztratila svůj *ancien régime* a vydala se na cestu velkým obloukem.

Od Solidarity k Dorotě Masłowské

Desetiletky polské literatury

Lucie Zakopalová

Ačkoli jsou Češi a Poláci sousedé a shodně zažili dvě totality, některá data divokého dvacátého století vnímají odlišně. Polsko například neslaví konec druhé světové války jako vítězství, ačkoli polští vojáci se od počátku zapojili do bojů po boku Spojenců na mnoha frontách. Jenže pro ně válka neskončila šťastně, spolu s tanky Rudé armády přijela také z Moskvy dosazená loutková vláda. A rok 1989?

Nebyla to žádná (ač sametová) revoluce, ale konečná tečka za mnohaletým úsilím o svobodný stát. Dokládá to příznačná fotka plakátu v pražských ulicích zachycená fotoreportérem Krzysztofem Millerem v době sametové revoluce. Stojí na něm: „Polsko — 10 let, Maďarsko — 10 měsíců, NDR — 10 týdnů, ČSSR — 10 dnů.“ Deset let? Volba Karola Wojtyły papežem v roce 1979 nebyla významnou událostí jen pro katolíky. Jan Pavel II. přinesl důležitý impuls — během jeho první pouti do rodné země najednou davy vítaly člověka, který byl otevřeně protirežimní. A Poláci se rozhlédli kolem sebe a uviděli, kolik jich je. Uvědomili si navíc to, že jejich hlas bude díky Vatikánu více slyšet ve světě. Za rok, v srpnu 1980, byla založena Solidarity, nezávislé samosprávné odbory, do jejichž řad se za několik měsíců zapsalo deset milionů lidí.

Euforii ukončil výjimečný stav, zavedený 13. prosince 1981. Toto datum bychom mohli přirovnat k okupaci sovětskými vojsky, až na to, že reakcí polské společnosti byl ještě tvrdší boj proti „utaženým šroubům“. Vedle ostře trestaných

protikomunistických aktivit s politickým podtextem — připomeňme si, že v roce 1984 byl umučen a utopen kaplan Solidarity Jerzy Popiełuszko — zesílil i odpor světa kultury, a to i v podobě svobodně psané a publikované literatury. Základy alternativního vydavatelského trhu byly budovány už od poloviny sedmdesátých let, v osmdesátých letech se však tento trh stal skutečnou alternativou vedle oficiální, cenzurou povolené cesty. „Druhý oběh“ (*drugi obieg*) byl oproti československému samizdatu mnohem profesionálnější, jeho produkce se svým vzhledem blížila skutečným knihám a náklady dosahovaly v některých případech sto tisíc výtisků. Utajení napomáhala dlouhá tradice odboje, který nebyl přerušen prakticky od druhé světové války. V ukrývání a konspiraci jsou Poláci skutečně dobří.

My a oni

Tvrdý odpor proti režimním snahám zadusit všechny projevy občanské společnosti vedl nutně k radikalizaci,

černobílému vidění světa rozděleného na přátele a nepřátele. Morální imperativ se stal klíčový i pro literaturu, především pak poezii v čele se Zbigniewem Herbertem. V centru tvorby tohoto pozoruhodného básníka a esejisty stojí v této době především jedinec vystavený zásadní volbě mezi dobrem a zlem. Apelem se stalo slavné „Buď věrný, jdi!“, tedy věrnost pevným zásadám a morální vítězství nad každodenním marasmem. V próze byl takto silným hlasem Gustaw Herling-Grudziński, publikující v exilovém pařížském časopise *Kultura*, který kdysi spolužákládal. Právě díky *Kultuře* byl kontakt exilu a domova zajištěn.

Výhodou Poláků byl počet obyvatel zapojený do protirežimní činnosti a jejich dlouholeté zkušenosti. Dokládají to vzpomínky Václava Havla na společná setkání na hranicích a kontakty disidentů, které jsou zachyceny v knize *Hranicím navzdory. Příběh Polsko-československé solidarity* (2018):

Poláci jsou praktičtí politici a generálové s velkým vojskem

Literatura se vrhla jinam, především do lákavých končin postmoderny

za sebou (na rozdíl od našich disidentů, kteří jsou — nebo byli — generálové bez vojska) věděli to, co já tušil — že jde o faktickou věc, o společně komuniké, ne o to, zdali tam je slovo demokratizace, nebo liberalizace.

Nevýhodou byl ovšem fakt, že deset let byla poměrně dlouhá doba na to, aby se uprostřed početného bojujícího tábora vytvořilo několik frakcí. Rok 1989 začal jednáním opozice a komunistických představitelů u takzvaného „kulatého stolu“ a tento fakt „spolupráce“ se stal prvním ze sporných bodů. Nadšení z červených svobodných voleb a prvního nekomunistického premiéra za železnou oponou se rozložilo do mnoha měsíců. Na rozdíl od české euforie, která se kondenzovala do deseti sametových dnů.

Velké a malé dějiny

Pokud bychom hledali přímou literární reflexi historického dění události

přelomového roku 1989, najdeme ji v obsáhlém románu *Nedokonaný čas* Bronislawa Wildsteina (2011), který loni vyšel v českém překladu Lucie Szymanowské. Sledujeme v něm zblízka, po panoramatickém vykreslení desítky let trvajícího rodinného prokletí „uštknutí dějinami“, konflikt mezi ženou-disidentkou a manželem oportunistou. Jejich rozdílnými očima nahlížíme i politické proměny v Polsku. Ambiciózní pokus o velkou historickou ságu je však spíše ilustrací než obrazem. Ačkoli by vypravěč mohl čerpat ze svého narativního nadhledu, zůstává román uvězněn v černobílém vidění světa i chápání literatury jako jednoho z nástrojů společenského a politického boje spíše než pole experimentu, kde spisovatelé ohledávají teprve klíčící fenomény a otázky. *Nedokonaný čas* tedy můžeme číst spíše jako historický nebo sociologický dokument v literární formě:

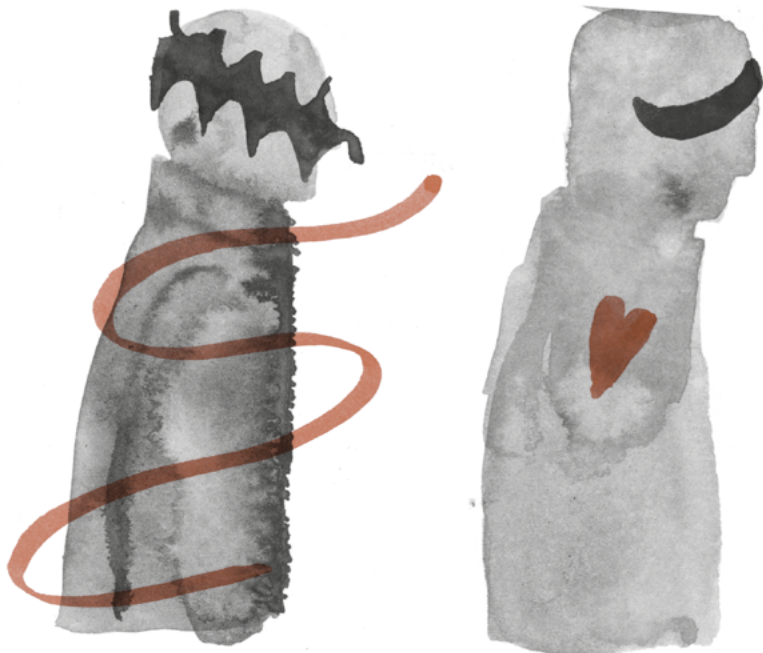
Hádky byly urputné, ale ještě lidé nedělily, bylo v nich cítit zaujetí. Zvlášť vášnivý spor propukl

u nich doma po volbách, když vyšlo najevo, že vůdci opozice chtějí přistoupit na požadavky komunistů a souhlasí se změnami v dohodách uzavřených u kulatého stolu. Adam postupně zjišťoval, v čem spočívá problematika volební listiny pro komunistické kandidáty, stará a nová volební pravidla. Bylo to jako poznávání nové komplikované hry.

Paradoxně bylo nejvýraznější reakcí na pád komunismu a cenzury to, že se samotné demokratické změny nestaly hlavním tématem. Literatura se s vydechnutím vrhla jinam, především do neprobádaných a lákavých končin postmoderny. Odklonila se od velkých dějin k lokálním mysteriím, periferní mytologii a tajemstvím každodennosti. Vyprávění opatrně ohledávalo potlačované narace a pamět míst, kde se ve druhé polovině dvacátého století měnili obyvatelé a vykořeňovaly tradice. První vlašťovkou byl už v roce 1987 *Davidek Weiser* Pawła Huelleho. Vypravěč ve svých vzpomínkách nejistě rekonstruuje záhadné zmizení svého kamaráda, „Davídka Weisera, který nechodí na náboženství“. Ačkoli jednou z vrstev je nepochybně snaha vyrovnat se s prázdnotou po holocaustu, její nepochopitelností, útlý román, který česky vyšel už v roce 1996, pojmenovává také velmi univerzální úzkost z mizení a nicoty, ztrátu iluzí a snivosti často spojené s přechodem mezi dětstvím a dospělostí.

Z celého proudu takzvané „literatury malých vlastí“ vyrostli dva výrazní prozaici — Andrzej Stasiuk a Olga Tokarczuková. Stasiuk zaujal především kondenzovaným souborem *Haličských povídek* (1995; česky Periplum, 2001), které daly hlas neútěšné beskydské vsi a jejím obyvatelům vrženým z jistoty Jednotného zemědělského družstva do divokého kapitalismu. Ten se projevuje především rozpadem starého a nejistotou. Zápas o každodenní přežití se odehrává daleko od politických her, daleko od euforie z nového světa a jeho možností. Vypravěč nepohlíží na své hrdiny s povýšeným nadhledem nebo sentimentem,

naopak dokáže velmi přesně popsat lidské typy.

Věk kolem čtyřiceti, výraz lstivého lišáka a tělo sama kost a kůže. Poslední traktorista v družstvu, traktor taky poslední a nové už nebudou. Nikdy. Ale Juzek tohle slovo nezná — to slovo totiž patří do sféry představivosti — a stejně se, jako vždycky, v tom nehybném čase pokouší vdechnout do té železné mrtvoly trochu života. Traktor funguje jen díky tomu, že Juzek ví, co má komu odšroubovat.

V mnohém tak Stasiuk citlivě předznamenává střet provincie a centra. Nepochopení mezi městskými intelektuály a obyvateli vesnic, oboustranné a v určitém smyslu nepřekonatelné, ačkoli ti první se často s obrozeneckým nadšením vrhají zachraňovat rousseauovské divochy. Stasiukova tvorba se po několika dalších zajímavých textech, korunovaných reportážně stylizovanou *Cestou do Babadagu* (2004, česky Periplum, 2009) tematicky a stylisticky zacyklila. V mnoha ohledech narážel na stejné problémy i celý proud literatury malých vlastí, balancující na nebezpečném okraji pádu k nostalgii a uzavření v mytologickém bezčasi.

Žena v kruhu

Svéráznou cestu si naopak hledá Olga Tokarczuková, nedávná laureátka Man Bookerovy ceny za literaturu a čerstvá nositelka Nobelovy ceny za literaturu, jejíž *Pravěk a jiné časy* se stal po svém vydání v roce 1996 jednou z literárních událostí (česky Host, 1999). *Pravěk* je univerzální i lokální, přináší však především výrazně ženské nahlížení, staví proti vertikále cykličnost, opakující se kruh zrození, bytí a smrti. „Čas plynul a statkářka se modlila, aby mu za to poděkovala, za to, že nestojí, a tím mění lidské životy.“ Toto téma se silně projevilo zejména v kolážovitém vyprávění *Denní dům, noční dům*. Vrcholem jejího směřování pak zůstává narativní zúctování s velkým historickým románem devatenáctého století, který v Polsku reprezentuje především Henryk Sienkiewicz. *Knihy Jakubovy* (2014; česky Host, 2016) na svých téměř devíti stech stranách rozbíjejí jednolitou vizi kanonických eposů, ukazují Polsko mnohojazyčné, spletené z mnoha náboženství, ale také rozdělené podle vrstev. Stejně jako samozvaný mesiáš Jakub Frank, který mnohokrát za život změnil nejen místo pobytu, ale i víru. V próze Červená a bílá Doroty Masłowské (2002; česky Odeon, 2004) čteme:

Pamatuju si svý nápady čistě ekonomického charakteru, který náš stát mohly zachránit právě před jeho zánikem, v kterým už sem se koneckonců zmiňoval, před zánikem, kterej na náš stát chystaj zkurvený šlechtici voblečený do kabátů, do zástěr, který by nás, vobčany, kdyby k tomu měli výhodný podmínky, prodali na Západ do bordelů, do Bundeswehrů, na orgány, na votroky. Který nakonec chtěj rozprodat náš stát, jako první na ráně sekáč, mrtě hadrů, starodávnejch kabátů s cedulkou Mińsk Mazowiecki, s prominutím starejš rozřezanejch pásků, poněvač podle mýho názoru jedinej způsob je teda vyhnat je z domů, vyhnat je z paneláků a udělat z naší rodny vlasti vlast typicky zemědělskou, která vyrábí, třeba právě na export, vobyčejnej polskej písek, kterej má šanci na světovjch trhách v celý Evropě.

Nástup generace debutující na přelomu milénia byl mnohem radikálnější než vystoupení spisovatelů, kteří na literární scénu přicházeli v devadesátých letech. Jejich texty se hněvivě obrátily k současnému Polsku. Mnohem výraznější je také jejich jazykový experiment. Jako by skutečná revoluce vtrhla do literatury znovu o dalších deset let později.

Autorka je polonistka a překladatelka, pracuje v Polském institutu v Praze.

**Fejetony Pétera Esterházyho
po třiceti letech**

Maďarsko Reloaded

Evžen Gál

Výbor fejetonů z díla Pétera Esterházyho *Hrách na zed'* byl česky vydán v roce 1999. Do doslovu jsem tehdy napsal: „Neznám jiný příklad autora z našich — střeoevropských — literatur, který by zobrazil v uplynulém desetiletí tak rozsáhlou a podrobnou anatomii transformace společnosti a tak soustavně se pokoušel střežit „mentální hygienu“ rozkolísané společnosti.“

Mám pocit, že to platí i dnes, když už ani maďarská čtenářská obec od něj nemůže očekávat jeho jemné literární signály, mimo jiné i o stavu jeho země: Péter Esterházy zesnul ve svých šedesáti šesti letech, v roce 2016. Pravda, od přelomu tisíciletí se opět věnoval spíše prozaické tvorbě a český čtenář může z tohoto období znát především jeho monumentální *Harmonia caelestis* (2000; česky Academia, 2013) i následně *Opravené vydání. Příloha k Harmonii caelestis*, (2002; česky Academia, 2014), nicméně doma se ani v této době nepřestal ve svých esejích věnovat stále ožehavějším problémům Maďarska. Dokonce i do jeho poslední knihy, do deníku *Hasnyálmirigynapló* (2016; slovensky *Pankreasník*, Kalligram, 2018; titul hotového českého překladu budiž zatím tajemstvím), prosakuje jeho neutuchající zájem o společenské dění. Není tedy divu, že z řad jeho čtenářů od té doby opakovaně zaznívá smutné volání právě po těchto jeho fejetonech, které svým laskavým tónem, nicméně sžíravou (sebe)ironií, velmi stroze, přesně a srozumitelně formulovaly problémy doby, a byly tak jakýmsi spolehlivým majákem v politicky — i v reálném životě — nadmíru rozpolcené maďarské společnosti.

Přitom právě Esterházy byl snad nejmarkantnějším (současným) autorem, jenž se už v osmdesátých letech minulého století téměř programově

odklonil od jedné významné tradice maďarské literatury, totiž od literatury angažované. Ve své esejí „Šestapadesát morčat nad zahradou“ píše:

*S příchodem svobody slova a na-
prosté publicity skončila éra této
rozmazené, výjimečné situace,
z literatury valem oprýskává (nebo
už oprýskal) onen zvýšený zájem,
jehož podstatná část vlastně ani
neměla literární povahu, a to,
co zbylo, je — jako všude jinde —
nepatrné. Mám za to, že maďarské
literatuře prospěje, když se bude
muset konfrontovat s faktem,
že není tak důležitá, že je takřikajíc
bezvýznamná, ba směšně mrňavá.
Podle mého mínění tahle směšná
nicotnost patří k prapodstatě
literatury a řekl bych, že v tom je
i její síla...*

Jenže to ještě nemohl s jistotou vědět, že se jeho „bezmezná radost“ z této očekávané situace a naděje, kterou „nikdy na vlastní kůži neokusil“, vůbec naplnit nemusí, protože se nenaplní předpoklad, pro který jeho úvaha platí: „Ale na to si ještě počkáme, než budeme takový ten fádni právní stát. Současné Maďarsko nelze bezskrupulózně za takový stát prohlásit.“

A zdaleka to nebyla jediná Esterházyho naděje, která se v uplynulých desetiletích ve společenské praxi nenaplnila. Spíše naopak. Jako by

všechny problémy doby, které ve svých esejích na prahu nové, svobodné společnosti tematizoval jako klíčové, nabraly v následujících letech ten nejhorší možný kurz. Kdo by byl tušil, že Wittgensteinův slavný výrok „hranice mého jazyka jsou hranicí mého světa“ či Barthesův „pohnout jazykem je totéž jako vyvolat revoluci“, na něž se Esterházy s oblibou a opakovaně odvolává jako na sentence, které jsou jemu i jeho chápání literatury blízké, mohou nabýt podoby „malé maďarské pornografie“: místo honosného „obratu k jazyku“ se tu v posledních deseti letech zcela profánně odehrála politická okupace drtivé části maďarských médií i jiných kontrolních orgánů demokratické státní moci současnou vládou, vlastně jakási kontrarevoluce, podobná, především svou dikcí, své „slavné“ meziválečné předchůdkyni, horthyovské. „Pohnout jazykem...“

Změna politického režimu v Maďarsku se neodehrála revolučně, dokonce ani „něžně“ revolučně, nýbrž politickou dohodou u kulatého stolu. Demokratická revoluce to nicméně byla. Po již rozvolněném pozdním kádárovském režimu byly nastoleny všechny tradiční instituce demokratického státu, které jakžtakž vydržely až do roku 2010. Co však Maďarsku scházelo, byl společně sdílený pocit z tohoto dějinného zvratu: euforie, či dokonce katarze, které takové historické události obvykle provázejí

a tvoří pak zpravidla aspoň na jistou dobu jakýsi fundament sounáležitosti. Ono staré a klasické rozdělení společnosti na „My a Oni“, platné za každého totalitního režimu, tu ani na chvíli nevystřídal zážitek z jediného My. Esterházy na to upozornil opakovaně hned zkraje devadesátých let, například ve svém fejetonu „Letní poznámky“:

Tak takhle si střežíme onu známou polaritu my—oni. Problém je v tom, že už žádné my a oni neexistuje. Současná vláda, to už nejsou oni, a naopak ani my. Ani vládní opozici, dnešní stejně jako tu budoucí, netvoří žádní oni. Působí zde totiž zpětná vazba. Vyrojila se nám tu najednou spousta malinkých my.

Jako by bylo po válce: všechno kolem nás je v troskách a my se snažíme si rozpomenout, jaké to vlastně je, když je něco normální. Nemáme však vzpomínky, bylo by třeba vše znovu vymyslet. A zabíhat ve vzpomínkách příliš do podrobností, do toho zase nemáme moc chuti. Raději říkáme, že jsme ten zatracený režim rozdrotili heroickým odporem, což sice není úplně lež jako věž, ale valné hrdinství to tedy nebylo, jen co je pravda, byl to spíš — řečeno s králem Ubu — hovňajs, to jo.

Pochopitelně mnohem snazší je vytvářet nové nepřátele, ať už doma (komunisté či neomarxisté versus nacisté či fašisté, sluníčkáři či pražská

že každý je jiný. Miluj bližního svého jako sebe samého! — pravi Písmo. Ale to není budovatelský úkol, to by bylo příliš, na to, aby to člověk pochopil, bývá krátký i celý život. [...] Vystříhej se nenávisti! je mnohem méně než přikázání lásky k bližnímu, je to hmatatelnější, praktičtější. Zachovávej klid, nehudruj, snaž se pochopit hlediska druhých neboli pochopit, že mají svá hlediska, a dohlédnout jejich meze a dohlédnout vlastní meze. Pokus se uchovat si zdravý rozum, třebaže jsi povinen vědět, že rozumem svět nelze vyřešit, ale bez rozumu dozajista zanikne.

Tedy ještě v první polovině devadesátých let, dlouho před takzvanou uprchlickou krizí v polovině desátých let, která nejenže ještě více prohloubila nenávist v jisté významné části maďarské společnosti, ale také poodhalila roušku toho, co pod touto nenávistí skrývá: strach. Ten byl zpočátku takřikajíc lokální („nezaměstnanost, úroková sazba, budoucnost, minulost, přítomnost [...] souseď“) a Esterházy v něm spatřoval propojenost s totalitním režimem:

Totalitní režim držel nad vším ochrannou ruku a všechno nám zestátnil — city, lásky, děti, fazolačku, naše hříchy, mého tátu, mé obočí, všechno. I náš strach byl společný. Lidé, kteří tu žijí, mají ke strachu vřelý vztah, uvykli mu, mají ho. Dokonce na něm — lpějí. Zdá se, že si vždycky najdeme něco, někoho, čeho nebo koho se můžeme obávat. Obklíčíme se strachem.

Mimořádně masivnímu odporu proti „migrantům“ (jak znělo označení ze státních a vlád loajálních sdělovacích prostředků; Maďarsko dnes, podle evropských statistik, patří mezi nejvíce xenofobní státy v Evropské unii) nepochybně přidala i mohutná vládní propaganda, která „migrantskou“ hrozbu dávala do kontextu s „odvěkým“ nepřátelstvím vůči Maďarům v Evropě. Ti přitom v průběhu dlouhých staletí hrdinně bránili Evropu, a odměnou jim byl Trianon — řečeno ve zkratce. Není divu, že fejetony Esterházyho, jehož

Rozdělení společnosti na „My a Oni“ tu ani na chvíli nevystřídal zážitek z jediného My

Přítom právě takový elementární konsenzus společnosti chybí k tomu, abychom si otevřeně přiznali — každý sám za sebe —, že každý z nás je součástí nějakého toho „malinkého my“. To ovšem předpokládá, že každý z nás si připustí — a to i zpětně — svůj podíl na tom, co tu bylo, respektive co tu jest. Esterházy píše:

Ukazuje se, co jsme sice věděli už dřív, jenomže když se nám nechtělo, nemuseli jsme si to připouštět, totiž že ne každá blbost má svůj původ v režimu. Že je to trochu zapeklitéjší. Že se tu za ta dlouhá léta naším vlastním přičiněním v důsledku mnohého lidského utrpení, ohrožování, ohýbání hřbetů, hořkosti a slz nahromadila obrovitá kupa nadstranické blbosti. K té se ovšem nikdo nezná.

A nejenže se k tomu nezná, ale politická praxe nám ještě v zájmu získání našich hlasů líbívě, ba lichotivě podsouvá naše neexistující zásluhy, útrapy, či přímo hrdinství:

kavárna versus populisté a další), nebo ještě lépe v cizině, kde nám vhodně zvolené a zástupné slovo spolehlivě kumuluje všechny naše frustrace: Brusel, Evropská unie, bruselští byrokraté, *horrible dictu* Soros a podobně. Místo jednoho Oni se nám jich vynořilo hned několik, libovolně použitelných podle dané situace.

Odtud už jen krůček k nenávisti, která možná není větší než v minulosti (kdo ví? jak se to měří?), každopádně díky sociálním sítím je rozhodně dnes viditelnější a v důsledku toho také „produktivnější“. Péter Esterházy ve fejetonu „Dělej něco proti nenávisti“ poznamenává:

Ono je snadné milovat toho, kdo je lásky hoden. Je snadné dohodnout se s člověkem, který nám nestojí v cestě, jehož zájmy jsou totožné s našimi. Jenže svět je velký a lidé v něm všelijací. Maďarsko sice tak velké není, ale lidí v něm žije až až. Takových i onakých. [...] A právě v tom je ta složitost, ta jinakost,

šlechtický rod sehrál v maďarských dějinách významnou roli přinejmenším od šestnáctého století, nejednou „pobouřily“ vládě oddanou vrstvu společnosti, a to především jeho pojetím „maďarství“, které skončuje s atavistickým, romanticko-obrozeneckým chápáním národa. Esterházy v jedné z méně „provokativních“ esejí „Postmoderní barbarství“ píše:

Kdo jsi? — zní otázka a já že bych měl odpovědět: Maďar? Jak žalostné, ubohé a chudé by to bylo — být pouze Madarem, jen Slovincem či jen Srbem! Cožpak literatura tu není od toho, aby promlouvala o našich tisícových podobách, aby je čas od času i sama plodila? Vzdá-li se literatura tohoto poslání, pak se vzdá své legitimacy. Jsem Maďar. Jsem Slovinec. Jsem Srb. K vyslovení těchto vět není literatury třeba. Stačí jeden úředník a razítko. Jeden pohraničník. Jedna armáda.

Co naplat, že není seriózního literárního vědce, který by nesouhlasil s větou, že dílo Pétera Esterházyho

předznamenává jednu historicky velmi významnou etapu maďarských literárních dějin, co naplat, že si jeho překladatelé lámou hlavy a koušou nehty nad jeho jazykovými bravurami a potýkají se i s jeho obrovským maďarským (i nemaďarským) vzděláním: v poslední době stále častěji slycháváme, že by měl být vyškrtnut z maďarského literárního kánonu... Není dostatečně dobrý Maďar.

Slušelo by se zde alespoň ve stručnosti zmínit jeho úvahy o korupci, střední Evropě, křesťanství (sám byl věřícím katolíkem), moci, kontrole moci, Habsburcích i Rusech (Sovětech) a dalších tématech, která jsou nosná v celém našem prostoru a která charakteristickým způsobem obnažoval ve svých esejích. Zmíňme na závěr alespoň jeho chápání „pojmu“ Evropa.

V době, kdy se maďarští politici, především ti, kteří se „v dopravní špičce na cestě do Damašku“ (tato věta, Esterházyem popularizovaná, se stala skoro okřídleným rčením) téměř předháněli, aby dokázali svou

úspěšnou proměnu v Pavla, Esterházy napsal:

Jakmile se bude někdo odvolávat na Evropu, naparíme mu pěkně pokutu, a sice podle pevně určených tarifů: Evropan, evropské tradice — to by se ještě dalo pořídit za forinty, zato evropská identita už je výrazně devizová položka; připojit se, přibližovat se k Evropě — to jsou přitěžující slovní spojení, nemluvě o výrazu návrat do Evropy. Nemovitost, vůz západní značky počítám jako penále v případě užití věty: Cesta do Evropy vede přes Maďarsko. Konfiskací veškerého majetku budou penalizováni všichni uživatelé výrazu Evropský dům, stejně jako ti, podle nichž se demokracii musíme teprve učit.

Opakovaně mluvil o Evropě jako o ideji, respektive o velmi povážlivé absenci takové ideje v našich dobách. V tom zmatku, který slyšíme o evropanství vlastně dodnes, se nakonec už spokojil i s cílem mnohem skromnějším:

Já bych tedy v této souvislosti pod pojmem evropanství nerozuměl nějaký intelektuálně náročný postoj [...], spíš by to mohly být alespoň malilinké zásady logiky. [...] Nežádám, abychom uznali, že dvakrát dvě jsou čtyři, ale že je to číslo, 3 nebo třeba 81 [...] Pokud 2 x 2 nebude něco jako trojka, pámbu s námi. Krůček ke krůčku a najednou zjistíme, že všechny ty kroky jsme udělali my, že jsme to my, kdo se to tu sourá od vlastních skromných šancí k historickému zpustnutí, jenže pak už bude pozdě. Samozřejmě, i rozvrat evropanství je součástí evropské kultury.

Ne, Péter Esterházy rozhodně nebyl prorok, nebyl ani Neo, natožpak Vědma z *Matrixu*. V tom současném „Reloaded Maďarsku“ však rozhodně byl a je nechtěnou chybou v programu, na niž ovšem někdy i zcela nečekaně padají i ty nejsebejistější a nejsuverennější autoritářské systémy a režimy.

**Autor je hungarista
a překladatel.**